

Uşaqların tərbiyə edilməsinin məzmunu və səmərəliliyi

Vəli Əliyev¹

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7298139>

Xülasə

Ailə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan, psixoloji çalarlara malik və bir sıra funksiyaları icra edən kiçik sosial qurumdur. Qədim tarixə və kökə bağlı olan ailə məsələləri şübhəsiz, müasir dövrdə istər ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyət, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyəti artmaqda olan ümumbəşəri dəyərin, mədəni irsin, əxlaqi norma və qaydaların ötürücüsü rolunu oynayır.

Açar söz: Uşaq, tərbiyə, təhsil, məktəb, ev

The content and efficiency of raising children

Abstract

The family is a small social institution characterized by its own specific characteristics, having psychological nuances and performing a number of functions. Undoubtedly, family issues related to ancient history and roots play the role of a transmitter of universal values, cultural heritage, moral norms and rules, which are of growing importance for the individual individual and the society as a whole in modern times.

Keywords: Child, upbringing, education, school, home

Giriş

Ailə tərbiyəsinin məzmunu bütün istiqamətləri özündə əhatə edir. Ailədə fiziki, estetik, əmək, əqli və uşaqların mənəvi tərbiyəsi həyata keçirilir və yaş artdıqca onun özü də dəyişir. İmkan daxilində ailələr və ailəyə yaxın olanlar uşaqlara təbiət, cəmiyyət, texnika haqqında biliklər verir, onlarda yaradıcılıq fəaliyyəti, təcrübəsi formalaşdırır, bəzi intellektual vərdislər, nəhayət, onlarda həyata, dünyaya, insanlara, peşəyə münasibət tərbiyə edirlər. Ailə tərbiyəsində əsas yeri mənəvi tərbiyə tutur.

İlk növbədə, belə müsbət cəhətlərin tərbiyə olunması, xeyirxahlıq, diqqət və rəhmdilliyin böyüklərə, kiçiklərə və zəiflərə qarşı tərbiyə olunması, vicdanlılıq, təvazökarlıq, əməksevərlik və s. tərbiyənin belə keyfiyyətlərindəndir. Bəzən bura- ya itaətkarlığı da əlavə edirlər. Lakin itaətkarlıq hamı tərəfindən müsbət xüsusiyyət kimi dəyərləndirilib qəbul edilmir.

Valideyn ailədə uşaqlarını tərbiyə edərkən bəzi **prinsipləri** əsas tutmalıdır:

¹ Dos.Dr. Naxçıvan Dövlət Universiteti, Pedaqoji fakültənin dekani

1. Uşaqların yaş, cinsi və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi. Bəzi valideynlər uşağın hansı yaşda olduğuna fikir vermir, kiçiyə də, böyüyə də eyni tələbkarlıqla yanaşırlar. Əgər uşaqlar evdə səs salır, heç cür sakitləşmirlərsə, ata, yaxud ana mübahisəni kəsmək üçün onların hər birinə eyni tərzdə açıqlanır. Bu ciddilik uşaqların hər birinə müxtəlif cür təsir göstərir. Böyük yaşlı uşaqlar bu münasibəti adi qarşılayır, kiçik yaşlılar özlərini yığışdırır, balacalar isə ağlamsınınb dururlar. Lakin əslində belə olmamalıdır.

2. Ailə tərbiyəsində temperament tipləri də nəzərə alınmalıdır. Temperament tiplərindən asılı olaraq, hər bir oğlan və ya qıza necə yanaşmaq, onun hisslərini düzgün qiymətləndirmək asanlaşır. Psixoloqlar **temperamentin tiplərini** belə səciyyələndirmişlər:

Sanqvinik- qüvvətli və müvazinətli, yəni canlı, diribaş, zirək insan tipi;

Fleqmatik- ədalətli, sakit, ağır davranışlı insan tipi;

Xolerik- qüvvətli, müvazinətsiz, yəni hövsələsiz, coşğun təbiətli insan tipi;

Melanxolik-sakit, zəif, lakin həssas insan tipi.

Valideyn ailədə öz övladları ilə tərbiyə işi apararkən həmin temperament tiplərinə uyğun şəkildə hərəkət etməlidir. Belə ki, əgər uşaq melanxolokdirsə, diqqətsizlik edib onun üstünə qışqırmaq olmaz. Əks təqdirdə o, çaşa bilər və əlindəki bıçaq ayağının üstünə düşər.

3. Fərdi yanaşma prinsipi. Ailədə tərbiyə vasitələri seçərkən uşağın fərdi xüsusiyyətləri də nəzərə almaq lazım gəlir. Bəzi şəxslər fərdi yanaşma və fərdi tərbiyəni bir-biri ilə eyniləşdirirlər, halbuki onlar arasında fərq vardır. Fərdi tərbiyə təklikdə tərbiyə etməyi nəzərdə tutur, fərdi yanaşma isə uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir.

4. Hörmət və tələbkarlıq prinsipi. Valideynlər uşaqlarına yaşlarından asılı olmayaraq onlara hörmət etməli, onların şəxsiyyəti ilə hesablaşmalıdırlar. Bəzi valideynlər övladlarına yalnız tələbkarlıq göstərir, onlara hörmətlə yanaşmağın lazım gəldiyini unudurlar. Uşaq nə qədər nadinc, sözbəxməyən, davakar və kobud olsa belə, valideyn onunla mərifətli, nəzakətli və mədəni davranmalı, pedaqoji etikanın tələblərini pozmamalıdır.

5. Tərbiyəvi təsirlərdə vahidliyin gözlənilməsi prinsipi. Bir çox hallarda ailə üzvləri bu prinsipə əməl etmirlər. Ana tərəfindən uşağa verilən tapşırıq, yaxud cəza sonradan ana tərəfindən ləğv edilir. Belə hallara yol vermək olmaz.

6. Sistemlilik və ardıcılıq prinsipi. Ailədə tərbiyə işləri müəyyən sistem və ardıcılıqla aparılmalıdır. Bu işlə hər gün, hər saat, hər an, müntəzəm şəkildə məşğul olmalıyıq. Sistemsizlik, nəzakətsizlik tərbiyənin uğurla aparılmasına maneçilik törədir. Sistemlilik o deməkdir ki, həyata keçirilən hər hansı bir tədbir bir-birini tamamlasın, tərbiyəvi təsirlər zamanı vahidlik gözlənilsin. Qeyd etmək lazımdır ki, yeniləşmə və globalaşma şəraitində informasiyaların sürətli inkişafı, kütləvi kommunikasiya və təbliğatın genişlənməsi, cəmiyyətdə özünü göstərən bu və ya digər proseslər ailədaxili məsələlərə də təsir göstərir. Bu kontekstdə ailədaxili və şəxsiyyətlərarası münasibətlər məsələsi də müasir psixologiyanın aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir (Quliyev, 1987: 74).

Ailədaxili münasibətlərin sağlam psixoloji əsaslar üzərində, qarşılıqlı hörmət və məhəbbət əsasında qurulması cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən amillərdir. Ailədaxili münasibətlər əsasən ata və ananın ailədəki rolu və münasibəti ilə şərtlənir. Bu münasibətlər həm ailənin möhkəmliyinə, həm də uşaqların tərbiyəsinə xüsusi təsir göstərir.

Ailədaxili münasibətlər kontekstində valideynlərin uşaqları ilə münasibəti də önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ hələ lap kiçik yaşlarından, məktəbəqədər dövrdən başlayır. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında, psixi inkişafında, ətrafdakılarla rəftar və davranışında, idrak fəallığının inkişafında valideyn-övlad münasibətləri mühüm rol oynayır. Bu münasibətlər uşağın öz yerini, ailədəki rolunu müəyyənləşdirməkdə və özünü dərk etməsində, qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə önəmlidir.

Ailədaxili münasibətlər kontekstində valideyn-uşaq münasibətləri tarixən milli xüsusiyyətlərin tələblərinə uyğun olaraq, eyni zamanda valideynlərin özlərinin düşüncə tərzinə, fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun əsaslar üzərində qurulur. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında və psixi inkişafında aparıcı rol oynayan ünsiyyət tələbatı da məhz bu münasibətlərin gedişində bu və ya digər dərəcədə ödənilir. Qeyd etdiyimiz kimi sağlam, düzgün münasibət sağlam, formalaşmış gələcəyə yol açır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi vaxtlarda ailədaxili münasibətlərin (ər-arvad) nizamsızlığı uşaqların taleyində neqativ izlər buraxır.

Uşaqlarla rəftar və davranışı zamanı valideynlər bəzi vaxtlarda birtərəfli iştirak edirlər. Valideynlərdən birinin uşağı çox əzizləməsi, yaxud tez-tez onun üçün “havadarlıq” etməsi, “hələ uşaqdır eyib etməz düzələr” və s. bu kimi mühafizəkar mövqeləri uşaqların tərbiyəsində birtərəfli ölçülərə gətirib çıxarır. Çünki ailənin tərbiyə imkanları valideynlərin və uşaqların qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən olunur.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəzəedilməzdir. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, valideynlərin isə ən mühüm vəzifələrindəndir (Əhmədov, 1962: 85). Lakin ailədə valideynlərin xeyirxah, arzularından asılı olmayaraq, həm yaxşı, həm də isə pis uşaq böyümüşdür. Bunu nə ilə izah etmək olar? Ailədə hansı şəraitdə yaxşı, hansı şəraitdə pis uşaq formalaşır? Valideynlər gənc nəslin tərbiyəsində nəyə xüsusi diqqət yetirməlidirlər? Əvvəlcə, tərbiyə anlayışı ilə tanış olaq.

Həç bir ailədə uşaq kortəbii şəkildə tərbiyə edilmir. Hansı valideyn olursa – olsun, o, uşaqlarının tərbiyəsində mütləq müəyyən pədaqoji məqsədi rəhbər tutur. Həmin məqsəd nə dərəcədə doğrudur və ya səhvdir? Valideyn öz məqsədini necə həyata keçirir? Bu suallar ətrafında fikirləşmək lazımdır. Valideynlərin bir qisminin pədaqoji məqsədləri çox vaxt aydın xarakter daşımır, yəni dəqiq olmur. Bu uşaqların ailə tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, valideynlərin- ata-ananın böyük əksəriyyətinin öz qarşısına qoyduqları pədaqoji məqsədlər dəqiqliyi ilə seçilir. Şəxsiyyətin formalaşması ictimai münasibətlər sistemi ilə bilavasitə bağlıdır. Tərbiyədən geniş mənada danışanda məhz bu cəhəti- ictimai münasibətlər, o cümlədən, ailə münasibətləri sisteminin uşaq şəxsiyyətinə təsiri nəzərdə tutulur.

Ailədə uşaqların sosial inkişaf şəraiti müxtəlif amillərlə şərtlənir, onlardan ikisini ayrıca qeyd etmək gərəkdir. **Birinci tip amillərə** ailə münasibətləri – ata ilə ana, valideynlərlə uşaqlar, bacı ilə qardaş,

və s. arasındakı münasibətlər daxildir. Ailənin maddi vəziyyəti, mənzil şəraiti, quruluşu **ikinci tip amillər** sırasına daxil edilir. **İkinci tip amillər** uşaqların tərbiyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Lakin psixoloji tədqiqatlardan görünür ki, onları gənc nəslin tərbiyəsində həlledici hesab etmək olmaz

Ailə münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsində roluna xüsusi diqqət yetiril- məlidir. Ailədə böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi prosesində valideynlərin istifadə etdikləri ən mükəmməl tərbiyə üsulları ailə münasibətlərinin tərbiyəvi səmərə- liliyini əvəz etmir və edə də bilməz. Ailə münasibətləri, hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Onların yaşı artdıqca həmin münasibətləri mənimsəyirlər, bu zəmində də oğlan və qızların xarakter əlamətləri və s. formalaşır. Valideynlər uşaqlardan söhbət düşəndə bir səslə deyirlər: “Əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan əziz”. Atalar sözünün hikməti aydındır. Uşaqların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunu hansı valideyn bilmir? Gəlin, əvvəlcə ata–anaların nəyi bildiyini aydınlaşdırmaq. Əhalinin təhsil– mədəni səviyyəsinin köklü surətdə yüksəlməsi valideynlərin pədaqoji mədəniy- yətinə də mühüm təsir göstərmişdir. İxtisasından asılı olmayaraq onların böyük əksəriyyəti ailə tərbiyəsi problemləri üzrə qəzet və jurnallarda ardıcıl surətdə dərc olunan məqalələri maraqla oxuyur, televiziya və radio verilişlərində ölkəmizin, o cümlədən, respublikamızın tanınmış psixoloq, pədaqoq və həkimlərin söhbətlərinə diqqətlə qulaq asırlar.

Son zamanlar ailə tərbiyəsi problemlərinə dair kitab və kitabçalara da maraq artmışdır. Lakin bir çox ailələrdə, xüsusilə gənc ailələrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində ciddi nöqsanlara rast gəlirik. Onlar, əlbəttə, təsadüfi xarakter daşıyır və müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Bu haqda aydın təsəvvür əldə etmək üçün bəzi məsələləri xüsusilə göstərmək gərəkdir. Son illər valideynlərin pədaqoji mədəniyyəti məsələlərini öyrənmək məqsə- dilə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Alimlər müəyyən etmişlər ki, ata – anaların bir çoxunun ailə tərbiyəsi haqqındakı bilikləri çox ümumi, hətta bəzən səthi xarakter daşıyır (Quliyev, 1991: 98). Belə valideynlər ailə tərbiyəsinin ən sadə məsələlərini həll etməkdə çətinlik çəkir, buna görə də uşaqla “ağlı necə kəsirsə, elə də rəftar edir”. Bu zaman onlar “tərbiyə üsullarının” nəticələrini görmür, özlərinin atalıq və analıq borcunu pədaqoji baxımdan düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Onlara ailə pədaqogikasını kim öyrədir? Demək olar ki, heç kim. Ailə tərbiyəsi məsələlərini biz özümüz başqalarına – uşaq vaxtı ata və anamıza, sonralar isə qonum–qonşuya baxa-baxa çox vaxt onların səhvlərini təkrar edə-edə öyrənirik.

Ailə münasibətlərinin gənc nəslin tərbiyəsindəki rolunun nəzərə alınmaması ailə tərbiyəsində yolverilən nöqsanlar içərisində xüsusi yer tutur. Bir sıra ailələrdə uşağa verilən mənəvi tələblərlə valideynlərin öz əməlləri uyğun gəlmir. Evin məişət qayğılarında ata – ananın eyni dərəcədə iştirak etməməsi, hətta bu əsasda əmələ gələn söz–söhbət və münaqişələr uşaqlarda kişilik və qadınlıq haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Bəzən ata uşağa bir tərzdə, ana başqa cür, nənə isə tamamilə fərqli şəkildə təsir edir. Tərbiyəvi təsirlərin vəhdətdə olmaması uşaqların münasibətlər sisteminin və qiymət meyarlarının formalaşması prosesini çətinləşdirir.

Ailənin tərbiyə vəzifələri və imkanları haqqında da yanlış təsəvvürlərə də az təsadüf olunmur. Bir çox ailələrdə əmək tərbiyəsinin əhəmiyyətsiz yer tutması, oyunlardan və birgə inkişafetdirici məşğələlərin digər formalarından az istifadə edilməsi məhz bununla bağlıdır. Gənc nəslin yaş, fərdi və cins xüsusiyyətlərinin, tələbat və imkanlarının hesabına alınması sahəsində də ciddi nöqsanlar

vardır. Məsələn, psixoloqlar müəy- yənləşdirmişlər ki, 5-6 yaşında uşaqlar dil öyrənməyə çox həssas olurlar, onlar ana dili ilə yanaşı, rus dilini, hətta üçüncü bir dili, tutaq ki, ingilis dilini öyrənə bilirlər. Lakin təəssüflə, bildirməliyə ki, ailələr çox zaman bu imkandan səmərəli istifadə etmirlər (Qaralov, 2003: 97).

Validəylər uşaqların təbii imkan və qabiliyyətlərinin vaxtında üzə çıxarılması sahəsində də ciddi nöqsanlara yol verirlər. Onlar çox zaman uşağı heç bir əsas olmadan incəsənət sahələrinə təhrik edir, texnika sahəsinə isə maraq yaratmırlar.

Bəzi ailələrdə özünü göstərən əşya xəstəliyi uşaqların mənəvi tərbiyəsinə xüsusilə mənfi təsir edir. Bəzi ata – analar hətta uşaqlar üçün “peşə seçəndə” belə onun “maddi cəhətdən sərfəli” olmasına diqqət yetirirlər. Validəylərin özlərinin maraqlarının məhdud olması, mənəvi kasadlığı istər – istəməz uşaqların dünya, ailə, insan haqqında təsəvvürlərində əks olunur. Ailə tərbiyəsinə quru nəsihətçilik halları da az ziyan vurmur. Uşaqlarda ünsiyyətin az və yeksənək olması da diqqəti cəlb edir. Bir çox hallarda isə validəylərin uşaqlarla ünsiyyəti sadəcə olaraq adi güzəran söhbətinə çevrilir, səthi və məhdud xarakter daşıyır. Asudə vaxtın, ailədə gün rejiminin düzgün təşkilindən çox şey asılıdır. Bu bəzi hallarda validəyin iradəsindən asılı olmur. Həmin işdə məktəb, ictimai təşkilatlar ailənin köməyinə yetməyə borcludurlar.

Müşahidələr göstərir ki, uşaqlar daha çox sərbəst olduqları - məktəbdən və ailədən gəzib dolandıqları vaxt pozulurlar. Yaşadığı məhəllənin, küçənin yerləşdiyi ərazinin yaxınlığı, dostluq, yoldaşlıq etdiyi uşaqların əxlaqı həddi-buluğa çatmamışlara güclü təsir edir. Məhəllə uşaqları arasında daha nüfuzluları da olur. Digər uşaqlar onun ətrafında cəmlənir, onların məsləhəti ilə oturub dururlar. Həmin yeniyetmənin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək, sonra əməli tədbir görmək validəyn üçün zəruridir. Yeniyetmələrin hədsiz dərəcədə əzizlənməsi, onların hər cür tələblərinə güzəştə gedilməsi bəzi hərəkətlər və davranışlarında onlara sərbəstlik verilməsi də pis nəticələndir. O, məktəbdən yayınır, siqarət çəkməyə, içki içməyə, yaşlılara məxsus oyunlara oynamağa, evə gec gəlməyə başlayır (Əlizadə, 1993: 65).

Ailə tərbiyəsinin çox mühüm bir xüsusiyyəti vardır: validəylərlə uşaqlar arasında münasibətlər şəxsi – emosional xarakter daşıyır. Ana uşaqla hisslərin dili ilə danışır. Ata məhəbbəti də şirindir, övladların qəlbini rıqqətə gətirir. Ailə tərbiyəsinin üstünlüyü və zərifliyi də məhz bundadır. Fiziki və psixoloji cəhətdən yaxşı inkişaf etmək üçün uşağa (yeniyetmə və gəncə) hər şeydən əvvəl, validəyn məhəbbəti gərəkdir. Ancaq bir şərtlə ki, ata- ananın məhəbbəti uşağı inkişaf etdirməlidir. Onun nəinki bu günkü, həm də sabahkı xoşbəxtliyinin rəhni olmalıdır.

Nəticə

Müasir ailələrdə uşaqların əzizlənməsi müxtəlif formalarda özünü göstərir: onlar uşağı əmək qayğılarından azad edirlər, hamı onun canına and içir, adi sözü belə əməl edir, gənci salmırlar, adi çətinlikləri belə onun üçün ata və ya ana aradan qaldırır... Validəylər o zaman xəbər tuturlar ki, gəncin iddiası günü-gündən artır. O, ailənin işləri ilə maraqlanmır, yalnız özü haqda fikirləşir.

Tutduğu xoşagəlməz hərəkətlərə görə evdə heç bir cəza almayan, hətta validəylərdən biri tərəfindən müdafiə edilən övladlar da vardır. Onlarda belə bir fikir yaranır :” Madam ki, ona hər

şeyə icazə verilir, mane olan, xətrinə dəyən yoxdur, o, nə istəsə edə, hətta qanunu da poza bilər”. Belə halda yeniyetməyə bəslənən qayğının həddi gözlənilməlidir. Çox zaman uşaq həddindən artıq əzizləndiyi zaman “çətin” olur. Uşağı tez – tez, özü də yersiz tərifləmək, onun pis əməllərini alqışlamaq pedaqoji baxımdan düzgün deyil. Təəccüblü odur ki, bəzi valideynlər bu mətləbi başa düşsələr də, yenə də uşağı həddindən artıq qayğı ilə böyüdürlər, çünki bu çox asan yoldur. Uşağı əzizləməyə nə var ki, lakin onunla hər hansı bir əsəri müzakirə etmək, ona dil öyrətmək və s. isə çox çətinidir.

Çünki bu valideyndən tək-cə vaxt yox, həm də bilik, bacarıq, pedaqoji səriştə tələb edir. Biz hər hansı bir qayğıdan uşağı azad etməklə onu həyata hazırlamırıq, bahalı şey almaqla onun başını qatırıq, əslində isə onu başımızdan edirik, öz ümidinə buraxırıq, yəni tərbiyəsi qayğısına qalmırıq. Bir çox ailələrdə isə uşaqlara qarşı həddindən ziyadə tələbkarlıq göstərilir. Cəzanın ədalətli olmasına fikir vermirlər. Bir çox hallarda cəza müstəsna dərəcədə sərt xarakter daşıyır. Uşağı qorxudurlar, onda inamsızlıq hissi yaradırlar. Bəzi ailələrdə isə uşaq nadinclik etdikdə, sözə baxmadıqda, dərslərini öyrənmədikdə, xoşagəlməz iş tutduqda valideyn yerli – yersiz onu döyür, fiziki cəhətdən ona ziyanlıq yetirirlər. Bu isə uşağın düzgün tərbiyəsinə son dərəcə mənfi təsir göstərir, eyni zamanda valideynlər uşağın gözündə nüfuzdan düşür.

Fiziki cəzaya əl atan valideyn uşağa tək-cə fiziki zədə deyil, həm də psixi zədə yetirir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, artıq yeniyetməlik dövründə uşaqların mənlik şüuru inkişaf edir, onlar özlərini bir şəxsiyyət kimi yüksək qiymətləndirir, öz ləyaqət və şərəflərini bütün aydınlığı ilə başa düşürlər. Buna görə də uşaqları qətiyyənlə döymək olmaz.

Uşağı döymək, onu təhqir etmək, ləyaqətini alçaltmaq, şəxsiyyətini tapdala-maq deməkdir. Lakin bu o demək deyil ki, uşağı cəzalandırmaq olmaz. Cəzanın müxtəlif növləri vardır. Onların bir çoxu ailə tərbiyəsində də bu və ya digər dərəcədə istifadə olunur. Lakin cəza məqsəd deyil, vasitə olmalıdır. Həm də uşağı addımbaşı danlamaq, utandırmaq və ya hədələmək qadağandır. Cəzalandırma valideyndən xüsusi məharət tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

Əlizadə H.Ə. (1993). Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif

Qaralov Z. İ. (2003). Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika. (3 cildə). Bakı: Pedaqogika

Quliyev S.M. (1991). Tərbiyə işinin metodikası. Bakı: Maarif

Quliyev S.M. (1987). Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı: Maarif

Əhmədov H.M. (1962). Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı: Maarif